

СИНГУЛЯРНІ, БІНАРНІ ТА ТРИНІТАРНІ ВІРОСПОВІДНІ ФОРМУЛИ У НОВОМУ ЗАВІТІ*

SINGULAR, BINARY AND TRINITARIAN CREEDAL FORMULAS IN THE NEW TESTAMENT

Федір Стрижачук, доктор філософії в богослов'ї, доцент, декан богословського факультету Одеської богословської семінарії (Одеса, Україна)

Fedir Stryzhachuk, PhD, docent, Dean of theology department of Odessa Theological Seminary (Odessa, Ukraine)

ORCID 0000-0002-3644-938213
E-mail: tedandgalina@gmail.com

"Богословские размышления" № 24, 2020: 153-166

DOI: 10.29357/2521-179X.2020.24.

Анотація. За сотні років християнські церкви звикли до фіксованих віросповідних формул на зразок Апостольського символу віри. Утім, у християн немає визначеної позиції, чи містяться віросповідні формули у Новому Завіті. Дослідження текстів НЗ дозволяє знайти елементи «християнського кредо» в контексті хрещення,

Abstract: For hundreds of years, Christian churches have become accustomed to fixed creedal formulas, such as the Apostolic Creed. The legendary story of the origin of the apostolic symbol of faith testifies in the fervent desire of Christians to attribute the symbol to the 12 apostles themselves. However, scholars of the history of Christian doctrine do not have a definite position as to whether religious formulas are contained in the New Testament. A study of the NT texts shows that there were already terms in the church during the formation of the NT that indicated that there was an objective body of Christian teaching in the objective form. The researchers find elements of the «Christian credo» in the context of

* Стаття поступила в редакцію 02.03.2020; утверджена в печать 11.04.2020.

поклоніння і проповіді. У статті обрана методологія дослідження віросповідних формул від простих і коротких сингулярних формул до складних і розгорнутих тринітарних формул. Найбільш поширеними були сингулярні христологічні формули, бінарні формули (Отець і Син), тринітарні формули (Отець, Син і Дух) були менш поширеними, проте вони вплинули на структуру і зміст постновозавітних християнських символів віри.

Ключові слова: Апостольський символ віри, Новий Завіт, віросповідні формули, христологія, тринітарні формули.

catechism preparation, baptism, chanting, prayer, worship, preaching and correspondence. In the article used a methodology of the study of religious formulas from simple and short singular formulas to complex and expanded trinitarian formulas. The singular formulas are purely Christological in nature and speak only of Christ. At the same time as the singular formulas, partially formalized binary religious formulas were developed that included the names of God the Father and His Son Jesus Christ. Most often these binary formulas are found in the introductory and final benedictions of Paul's messages and the prayers of the authors of the New Testament. The explicit Trinitarian formulas in which the name of the Father, Son, and Holy Spirit is found are not often found in the New Testament and are not numerous. However, many New Testament texts have a Trinitarian structure. The emergence of Trinitarian formulas is linked to the sacramental context of baptism. Singular Christological formulas were most popular in the apostolic period. Binary formulas are less common, and Trinitarian ones are rarer. Singular, binary and Trinitarian denominations that reflect the core teaching of the apostles and form a prototype for the «symbols of faith» of later generations of Christians.

Keywords: Apostolic Creed, New Testament, creedal formulas, Christology, Trinitarian formulas.

Вступ

Православні, католики та основні протестантські деномінації мають своє сформоване, стає і зафіксоване у доктринальних документах віровчення. Вже не одну сотню років християни звикли користуватися символами віри або християнськими кредо, які вважаються зафіксованими формулами основних положень християнської віри. Символи віри підсумовують основоположні християнські переконання і мають офіційну санкцію церковної влади чи церковних зібрань.¹ Для протестантських церков, які є спадкоємцями протестантського принципу *Sola Scriptura* і вважають Біблію основним джерелом християнської віри і практики, було б цікаво дослідити, чи існували християнські кредо вже в новозавітні часи і чи можливо знайти їх у текстах Нового Завіту. Протягом майже половини історії християнської церкви у християн було переконання, що вже дванадцять апостолів Христа склали і затвердили перший збірник християнських переконань. Цим документом вважався Апостольський символ віри (*symbolum apostolorum*), який отримав цю назву у листі, надісланому Міланським синодом (390 р. н.е.) папі Римському Сиріцію і можливо складений Амвросієм Медиоланським.²

¹ Jaroslav Pelikan, Valerie R. Hotchkiss, и Jaroslav Pelikan, ред., *Credo: Historical and Theological Guide to Creeds & Confessions of Faith in the Christian Tradition* (New Haven: Yale University Press, 2003), 3.

² J. N. D. Kelly, *Early Christian Creeds*, 3rd ed., Continuum ed (London; New York: Continuum, 2006), 1.

Походження Апостольського символу віри у ті часи пояснювалося легендарною історією, яка відома з документу Руфіна Аквілейського *Коментар до символу віри апостолів*. В документі мова йде про те, що після П'ятидесятниці апостоли зібралися, щоб відправитися на місію до всіх народів, і перш ніж вирушити в дорогу вони вирішили погодити певну норму для своєї проповіді. У нього ми не знаходимо розгорнутого тексту історії. Вона знаходиться у збірнику проповідей *De Symbolo*, який помилково приписувався Августину:

На десятий день після Вознесіння, коли учні зібралися разом через страх іудеїв, Господь послав їм обіцяного Параклета. При Його приході вони засяяли як червоне-гаряче залізо, вони сповнилися знанням всіх мов і створили символ віри. Петро сказав: «Я вірю в Бога Отця Вседержителя... Творця неба і землі» ... Андрій сказав: «і в Ісуса Христа Його Сина ... нашого єдиного Господа». ... Яков сказав: «Який був зачатий від Духа Святого ... народжений від діви Марії»... Іван сказав: «страждав при Понтії Пилату ... був розп'ятий, помер і був похований»... Тома сказав: «зходив у пекло ... і на третій день воскрес з мертвих»... Яков сказав «Вознісся на небеса... і сидить по правиці Бога Отця Всемогутнього»... Філіп сказав: «Він прийде судити живих та мертвих»... Варфоломій сказав: «Я вірю у Духа Святого»... Матвій сказав: «в святу вселенську Церкву.. та спілкування святих»... Симон сказав: «у відпущення гріхів»... Тадей сказав: «в воскресіння тіла»... Маттій сказав: «у вічне життя»...³

Вище приведена легендарна історія поміщається у контекст канонічного тексту Івана 20:19-22, в якому йде мова лише про 12 апостолів і під час цієї зустрічі з Христом після воскресіння апостоли отримали Духа Святого. Таким чином, Дух Святий безпосередньо причетний до Апостольського Символу віри, а апостоли виступають як агенти Його діяльності. Ця легенда здобула майже загальне визнання у Середні Віки і з різними барвистими доповненнями проходить через все середньовіччя і відображається в церковному образотворчому мистецтві.⁴ Так, наприклад, на Марбурзькому Єлизаветинському триптиху і на колонах Трирського храму Богородиці міститься зображення дванадцяти апостолів з сувоями, на кожному з яких написано одне речення із символу віри. Автентичність цієї історії вперше була піддана сумніву на Флорентійському соборі (1438-1445), трохи пізніше апостольське походження символу різко розкритикував Лоренцо Валла та інші дослідники. З часів Реформації легендарність історії визнається практично усіма вченими, а консервативні богослови твердять, що Апостольський символ віри автентично передає вчення апостолів.

Незважаючи на легендарність історії походження Апостольського символу віри, вона передає важливе переконання багатьох поколінь християн: віру в апостольське походження основних віросповідних положень християнської віри. Історична і текстуальна критика ранніх християнських текстів після Реформації

³ Цит. по: Henri de Lubac, *The Christian Faith: An Essay on the Structure of the Apostles' Creed* (San Francisco: Ignatius Press, 1986), 30–31.

⁴ Теодор Шнайдер, *Во что мы верим: Изложение Апостольского символа веры* (Москва: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2007), 41–42.

привела до зростання скептицизму до догматичного і доктринального аспекту християнської віри. Дослідники почали ставити запитання, чи взагалі у новозавітні часи існувало будь-яке сповідання віри, подібне до символів віри постновозавітніх часів християнської історії. Дослідники звернули увагу на те, що майже жоден артикул символу віри дослівно не можна віднайти у писаннях апостолів. В кінцевому результаті, дослідники прийшли до висновку, що це є анахронізмом приписувати походження символів віри новозавітній церкві.

В кінці 19-го століття під впливом таких богословів як Адольф Гарнак провадилось чітке розмежування між *веденою Духом* новозавітною неформальною церквою і церквою другого століття, яка характеризувалася формалізацією вчення і становлення інституалізації.⁵ Більшість дослідників прийшли до висновку, що усталенні сповідання віри (в будь-якому сенсі цього слова) з'явилися лише у середині другого століття християнської ери.

Ознаки фіксації віровчення в Новому Завіті

Вивчаючи питання про існування офіційного текстуально оформленого сповідання віри у першому столітті слід врахувати наступні обставини. По-перше, з самого початку рання християнська церква була церквою, яка має віру, сповідання і проповідь. Християнська церква апостольських часів повинна була мати відмінні і розпізнавальні релігійні переконання, інакше вона не відрізнялася б від іудаїзму і не могла б здійснювати будь-яку місіонерську діяльність. Релігійні переконання ранньої церкви втілювалися в її богослужінні, інституціях і проповіді. По-друге, літературні джерела апостольських часів (послання і Євангелії) є витонченим викладом певних доктринальних переконань про Ісуса.⁶ Незважаючи на свою різноманітність, новозавітні тексти складають компендіум літературних документів, які створенні громадою з чітко окресленими переконаннями.

У контексті цих розвідок слід відзначити, що у новозавітніх текстах, особливо у пізній період написання, зустрічається ідея передачі авторитетного вчення. В Юди 3 мова йде про «віру, раз дану святим», пізніше у 20 вірші автор говорить про «найсвятішу вашу віру». З наведених текстів зрозуміло, що автор говорить про об'єктивний зміст віри його адресатів. Вислови з подібним змістом також містяться в Пасторських посланнях Павла: «взір здорових слів» (2 Тим. 1:13), «передання» (1 Тим. 6:20), «добро припоручене» (2 Тим. 1:14), «віра» (Тит. 1:13), «слова віри та доброї науки» (1 Тим. 4:6). Автор послання до Євреїв також неодноразово говорить про «сповідання» (Євр. 3:1, 4:14, 10:23) та закликає непохитно його притримуватись. В Євреям 6:2 скоріше всього мова йде про початкову елементарну катехитичну практику — «науку про хрещення, про покладання рук, про воскресіння мертвих та вічний суд», яка включала настанови про доктринальне вчення, етичну поведінку і священнодії.

⁵ Адольф Гарнак, «Сущность христианства», в *Раннее христианство*, т. 1, Религиозная философия (Москва: Фолио, 2001), 9–19.

⁶ Kelly, *Early Christian Creeds*, 7–8.

Апостол Павло також використовує фрази у своїх посланнях, які говорять про певну фіксацію раннього християнського вчення. Докоряючи віруючим у Галатії, апостол Павло пише, що у його проповіді «перед очима Ісус Христос переднакреслений був» (Гал. 3:1). А в 2 Солунян 2:15 він закликає своїх адресатів: «Отже, браття, стійте й тримайтеся передань, яких ви навчилися чи то словом, чи нашим посланням», а в Римлянам 6:17 він говорить про «рід науки, якому ви себе віддали». В 1 Коринтян 11:23 і 15:3 у Павла присутня ідея «традиції» чи «передання», яка приймається і передається.⁷ У першому тексті мова йде про порядок здійснення Вечері Господньої, а в другому про свідчення про воскресіння Христа.

Приклади таких текстів є численними і всі не можуть бути тут приведені. Проте, з вже наведених текстів можна зробити висновок, що новозавітні документи говорять про існування певного корпусу християнського вчення, яке може бути реконструйовано.

Таким чином, на основі текстів Нового Завіту можна доводити, що у новозавітні часи ще не сформувалися символи віри, проте рух у цьому напрямку вже почався. Читач Нового Завіту постійно нашттовується на слогани, вислови, репліки, які мають форму фрагментів символів віри і були у широкому вжитку серед віруючих.⁸ Ці фрагменти, звичайно, не були частинами існуючих в новозавітні часи віросповідних документів, скоріше, вони були віросповідними формулами, які слід розглядати як незалежні від будь яких пізніше створених символів віри.

Віросповідні формули, які починають кристалізуватися в Новому Завіті не є випадковим явищем життя ранньої церкви, вони відображають конкретні ситуації життя церкви. Хрещення та підготовка до хрещення вимагали для новонавернених певного визнання віри, яке мало бути представлене в лаконічній і змістовній формі. Проте, хрещення не була єдиною ситуацією, де виникала необхідність в віросповідних формулюваннях. Катехізісна підготовка до хрещення, а також практика проповіді вимагали певної кодифікації основного змісту християнської віри. Повсякденні розмови та дискусії з людьми з поганського оточення і з еретиками також сприяли виникненню певних сталих віросповідних форм. Літургічне життя церкви було ще одним джерелом і місцем, де виникали фіксовані сповідання віри. Урочисті промови проповідників, піснопіви, молитви, вигуки хвали під час богослужінь могли приймати форму усталених сповідань. Практика вигнання демонів, яка була широко поширена у ранній церкві, також сприяла виникненню формул, які почали вживатися і поза межами практики екзорцизму. Листування, особливо офіційного характеру, теж сприяло формуванню віросповідань. Послання до церков в новозавітний період читали в голос і неодноразово. Ця практика кореспонденції також сприяла виникненню стереотипних фраз і коротких віросповідних текстів.

⁷ James D. G. Dunn, *Jesus Remembered*, Christianity in the Making, v. 1 (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2003), 176–77.

⁸ Jan Vansina, *Oral Tradition as History* (Madison: University of Wisconsin Press, 1985), 37.

Різні життєві ситуації та практика християнської церкви сприяли виникненню різних віросповідних формул. Для підготовки до хрещення було доцільно створити список визвольних діл Христа. Під час богослужіння виникали короткі, проте більш емоційні доксологічні формули.

Дослідники Нового Завіту знаходять три види віросповідних формул у Новому Завіті: сингулярні, бінарні та тринітарні. Сингулярні формули є виключно христологічними, бінарні говорять про Отця і Сина, а тринітарні виражають віру в Отця, Сина і Святого Духа. Мова про ці формули піде в наступному розділі.

Сингулярні віросповідні формули

Простими віросповідними формулами були христологічні сингулярні формули. Найбільш популярною і можливо найбільш короткою ранньою віросповідною формулою був вислів *Κύριος Ἰησοῦς* – Ісус є Господь. Апостол Павло в 1 Коринтян 12:3 говорить: «Тому то кажу вам, що ніхто, хто говорить Духом Божим, не скаже: Нехай анатема буде на Ісуса, і не може сказати ніхто: Ісус то Господь, як тільки Духом Святим». А в Римлянам 10:9 він наголошує: «Бо коли ти устами своїми визнаватимеш Ісуса за Господа, і будеш вірувати в своїм серці, що Бог воскресив Його з мертвих, то спасешся». Павло не називає ситуацію, в якій ці віровизнання мали проголошуватись, проте посилення на альтернативу «нехай анатема буде на Ісуса» може вказувати на те, що це віровизнання використовувалося в ситуації яка вимагала виявити вірність Христу, можливо під час гонінь.⁹ Текст Римлянам 10:9 вважається алюзією на визнання Христа Господом, яке проголошувалося під час хрещення. Неодноразова ідентифікація хрещення в Діях Апостолів як хрещення в «ім'я Господа Ісуса» (Дії 8:16, 19:5, 1 Кор. 6:11) вказує на те, що віросповідна формула «Ісус то Господь» виголошувалась під час цієї священнодії.¹⁰ Цю ж фразу ми знаходимо в Филип'ян 2:11 «і щоб кожен язик визнавав: Ісус Христос то Господь, на славу Бога Отця!», проте контекст її вже є літургічним. Вона виголошувалась під час богослужіння. Вона також використовувалась у проповідях щоб нагадати про віру новонавернених до Христа. В Колосян 2:6 Павло говорить: «Отже, як ви прийняли були Христа Ісуса Господа, так і в Ньому ходіть». Текст Дії Апостолів часто говорить про «віру в Господа Ісуса» (Дії 11:17, 16:31) і про проповідь «про Господа Ісуса» (Дії 11:20).

Іншою віросповідною формулою, так само короткою і древньою є сингулярна формула – Ісус є Христос. В Марка 8:30 на питання Ісуса «А ви за кого мене маєте? Петро Йому в відповідь каже: Ти Христос!». А у 1 Івана 2:22 теж засвідчується використання цієї віросповідної формули: «Хто неправдомовець, як не той, хто відкидає, що Ісус є Христос? Це антихрист, що відрікається Отця й Сина!». Наступною сингулярною віросповідною формулою є вислів «Ісус є Син Божий». Вражаючим прикладом використання цієї формули є розповідь про хрещення Ефіопського євнуха, в якій він виголошує «Я вірую, що Ісус Христос то Син Божий!» (Дії

⁹ Oscar Cullmann и др., *Earliest Christian Confessions*, 2018, 27–30.

¹⁰ Darrell L. Bock, *Acts*, Baker Exegetical Commentary on the New Testament (Grand Rapids, MI: Baker Academic, 2007), 599.

8:37). В першому посланні апостол Іван надає цьому віросповіданню надзвичайно великого значення. Він говорить: «Коли хто визнає, що Ісус то Син Божий, то в нім Бог пробуває, а він у Бозі» (1 Ів. 4:15). Далі у тексті того ж послання апостол Іван додає: «А хто світ перемагає, як не той, хто вірує, що Ісус то Син Божий?» (1 Ів. 5:5). Протистояння і полеміка з раннім докетизмом привели до полемічної віросповідної формули «Ісус Христос, який прийшов був у тілі» (1 Ів. 4:2). Сингулярне сповідання «Ісус – Син Божий або (Син Всевишнього)» з'являється також у контексті історій пов'язаних з практикою екзорцизму в служінні Ісуса. В історії про вигнання демона в Марка 5 розділ біснுவатий «закричав гучним голосом, кажучи: Що до мене Тобі, Ісусе, Сину Бога Всевишнього? Богом Тебе заклинаю, не муч Ти мене!». А у Марка 3 духи нечисті зустрічають Ісуса зі словами «Ти Син Божий!» (Мр. 3:11). Можливо саме це сповідання є джерелом популярного символу «риби» ἰχθύς, який є акронімом вислову «Ісус Христос, Син Божий, Спаситель» (Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱὸς Σωτῆρ).¹¹

До цього моменту ми розглядали короткі сингулярні віросповідні формули, вони були мінімальними віросповіданнями, свого роду «паролями». Проте, у Новому Завіті зустрічаються і більш розлогі віросповідання, які за змістом також є христологічними сингулярними сповіданнями. В 15-му розділі 1 Коринтян апостол Павло виголошує христологічне сповідання, яке він називає «Євангелія» (Το Ευαγγέλιον), яке він проповідував, а коринтяни прийняли.¹²

Бо я передав вам найперш, що й прийняв, що Христос був умер ради наших гріхів за Писанням, і що Він був похований, і що третього дня Він воскрес за Писанням, і що з'явився Він Кифі, потім Дванадцятьом.

А потім з'явився нараз більше як п'ятистам братам, що більшість із них живе й досі, а дехто й спочили. Потому з'явився Він Якову, опісля усім апостолам. (1 до Коринтян 15:3-7)

Цей текст є узагальненням з метою створити зручну форму для катехизації і проповіді. Він дає нам уявлення про християнську вістку в концентрованому вигляді. В ньому відчувається полемічний і апологетичний акцент.¹³ В посланні до Римлян у першому розділі дається ще більш богословськи навантажене христологічне сповідання:

про Сина Свого, що тілом був із насіння Давидового,
і об'явився Сином Божим у силі, за духом святости, через воскресіння з мертвих, про Ісуса Христа, Господа нашого,
що через Нього прийняли ми благодать. (До Римлян 1:3-5)

Подібні христологічні сповідання зустрічаються в Римлянам 8:34, 2 Тимофію 2:8, 1 Петра 3:18-22. Зміст цих сингулярних за значенням але не коротких христологічних віросповідань має просту структуру. До імені Ісуса приєднуються окремі значущі події христоцентричної історії спасіння. Часто христоцентрична історія спасіння

¹¹ Franz Joseph Dölger, *Ichthys. Ichthys als Kürzung der Namen Jesu 1 1* (Oberhausen: Metzler, 1999), 248.

¹² Шнайдер, *Во что мы верим*, 33.

¹³ Джордж Эддон Лэдд, *Богословие Нового Завета* (Санкт-Петербург: Библия для всех, 2003), 383.

має три стадії: (1) буття-у-славі з Отцем, (2) сходження до буття-у-смирненні у тілі, (3) піднесення до буття-у-славі з Отцем.¹⁴ Перша стадія часто пропускається. Найбільш вражаючим сингулярним христологічним віросповіданням є текст з послання до Филип'ян 2:6-11 в якому виразно окреслюється контраст між (1) станом «рівності з Богом», (2) станом «вигляду раба» і (3) станом, коли Ісусу вклониться кожне коліно і кожен язик визнає, що «Ісус Христос то Господь».¹⁵ Іншим текстом який має таку ж структуру, але пропущеною першою стадією (яка все-таки мається на увазі) є 1 Тимофію 3:16: «Хто в тілі з'явився, Той оправданий Духом, Анголам показався, проповіданий був між народами, увірувано в Нього в світі, Він у славі вознісся!».

Така сама христологічна сингулярна формула використовувалась і в контексті ексорцизму і зцілення. В Дії 3:6 апостол Петро звертається до кривого «У Ім'я Ісуса Христа Назарянина устань та й ходи!», а наступного дня у проповіді він пояснює «Ім'ям Ісуса Христа Назарянина, що Його розп'яли ви, то Його воскресив Бог із мертвих, Ним поставлений він перед вами здоровий!» (Дії 4:10).

Бінарні віросповідні формули

Сингулярні христологічні формули були не єдиними віросповідними формулами апостольської церкви. Одночасно з ними формувалися частково формалізовані бінарні віросповідні формули, які включали імена Бога Отця та Його Сина Ісуса Христа. Одним з найбільш виразних є текст 1 Коринтян 8:6:

«та для нас один Бог Отець, що з Нього походить усе, ми ж для Нього, і один Господь Ісус Христос, що все сталося Ним, і ми Ним».

У цій бінарній формулі помітний паралелізм структури та інтенція до формалізації. У формулі також є очевидним богословський мотив. В ній апостол Павло вказує на космічне значення Отця і Сина. Формула підкреслює єдність Бога у християнському світобаченні на відміну від язичницького, в якому «багато богів і багато панів» (1 Кор. 8:5).

Іншим близьким за змістом і побудовою є текст 1 Тимофію 2:5,6: «Один бо є Бог, і один Посередник між Богом та людьми, людина Христос Ісус, що дав Самого Себе на викуп за всіх». Ще один текст цього послання теж має форму бінарного віросповідання – 1 Тимофію 6:13. Тут теж сповідується віра в «Бога Отця, що оживляє все» і в «Ісуса Христа, що страждав при Понтії Пилаті». Дослідник Нового Завіту Тернер вважає, контекст цього сповідання був доктринальною підготовкою до хрещення.¹⁶ Бінарне сповідання також можна виділити в 2 Тимофію 4:1: «Отже, я свідкую тобі перед Богом і Христом Ісусом, що Він має судити живих і мертвих за Свого приходу та за Свого Царства». У цьому тексті ще з'являється есхатологічне твердження про другий прихід Христа.

¹⁴ Kelly, *Early Christian Creeds*, 18.

¹⁵ Gordon D. Fee, *Paul's Letter to the Philippians*, The New International Commentary on the New Testament (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1995), 197–225.

¹⁶ C. H. Turner, «Note on the Apostolic Constitutions», *The Journal of Theological Studies* 7 (1915): 270.

Римлянам 4:24 є ще одним текстом, який містить бінарну формулу особливого типу: «залічиться й нам, що віруємо в *Того, Хто воскресив із мертвих Ісуса, Господа нашого, що був виданий за наші гріхи, і воскрес для виправдання нашого*». Тут і багатьох інших текстах (Рим. 8:11, 2 Кор. 4:14, Гал. 1:1, 1 Сол. 1:10, Кол. 2:12, Еф. 1:20) Бог Отець називається «Богом, який воскресив Христа з мертвих». Дослідники вважають, що цей вислів стає для перших християн вже в середині 2-го століття іменем Бога так само як для Ізраїльтян «Бог, що вивів тебе з єгипетського краю з дому рабства». (2 М. 20:2).¹⁷ Це ж ім'я-дескрипція Бога Отця зустрічається в 1 Петра 1:21: «Через Нього ви віруєте в Бога, що з мертвих Його воскресив та дав славу Йому, щоб була ваша віра й надія на Бога».

Звичні для Павлових послань вступні вітання на зразок «благодать вам та мир від Бога, Отця нашого, і Господа Ісуса Христа!», які зустрічаються майже у кожному його посланні також мають бінарну структуру (Рим. 1:7, 1 Кор. 1:3, 2 Кор. 1:2, Гал. 1:3, Еф. 1:2, Фил. 1:2, 2 Сол. 1:2). Такі вітання не були лише особливістю епістолярного стилю апостола Павла. Апостоли Петро (2 Петр. 1:2) та Іван (2 Ів. 1:3) також включають Бога Отця і Його Сина Ісуса Христа у свої вступні вітання. Послання Павла та соборні послання містять численні тексти, які мають бінарну структуру. Цей факт свідчить про те, що християни ранньої апостольської церкви за мовчазною згодою майже інстинктивно встановлювали кореляцію між Богом Отцем і Його Сином. Це стало імпліцитною категорією їх мислення.

Зміст молитов авторів Нового Завіту також включає бінарні формули. В 1 Солунян 3 міститься молитва апостола Павла, в якій він говорить: «Сам же Бог і Отець наш, і Господь наш Ісус нехай вирівняє нашу дорогу до вас!» (1 Сол. 3:11). Список таких текстів може бути продовжений. Утім слід пам'ятати, що ці формули ще не є сформованими кредо, проте вони вказують на певні приклади кодифікації основоположних богословських ідей апостольської епохи і допомагають зрозуміти напрямок розвитку сповідальних формул.

Тринітарні віросповідні формули

З вище проведеного дослідження очевидно, що сингулярні і бінарні формули були присутні в ранньому християнстві та визначали його богослов'я і літургічну практику. Утім крім сингулярних христологічних та бінарних формул у текстах Нового Завіту зустрічаються також тринітарні віросповідні формули. Експліцитні тринітарні формули зустрічаються в Новому Завіті не часто і вони не є численними. Найбільш відомими і часто цитуються два тринітарних тексти: 2 Коринтян 13:14 і Матвія 28:19.¹⁸

Перший текст є заключною молитвою апостола Павла у 2 Коринтян: «Благодать Господа нашого Ісуса Христа, і любов Бога й Отця, і причастя Святого Духа нехай буде зо всіма вами! Амінь». (2 Кор. 13:13). Цей текст часто цитується теж як молитовні слова, і він увійшов в літургійну практику багатьох еклезіологічних громад. Другий текст є частиною Великого доручення Христа, яке він виголосив

¹⁷ Kelly, *Early Christian Creeds*, 21.

¹⁸ Kelly, 22.

в останній зустрічі з апостолами перед своїм вознесінням: «Тож ідіть, і навчіть всі народи, хрестячи їх в Ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа». (Мт. 28:19). Цей текст став хрещальною формулою, яка виголошується священнослужителем чи віруючим, що приймає хрещення під час здійснення цієї священнодії. Хоча тексти з Дій Апостолів свідчать про те, що перші хрещення здійснювалися лише в ім'я Ісуса Христа, з часом церква засвоїла практику хрещення в тринітарне ім'я Отця, Сина і Святого Духа. Ці два тексти не є лише прикладами тринітарних формул у Новому Завіті, проте увага лише до них часто сприяє виведенню в тінь інших тринітарних текстів, які є не менш важливими.

Серед таких тринітарних текстів важливе місце займають тексти з послань апостола Павла. В 1 Коринтян 6:11 він говорить: «І такими були дехто з вас, але ви обмились, але освятились, але виправдались Іменем Господа Ісуса Христа й Духом нашого Бога». Тут факт спасіння від гріховного способу життя зображується як робота Ісуса Христа, Духа і Бога (Отця). У цьому ж посланні у дискусії про дари Святого Духа Павло говорить: «Є різниця між дарами милости, Дух же той Самий. Є й різниця між служіннями, та Господь той же Самий. Є різниця й між діями, але Бог той же Самий, що в усіх робить усе» (1 Кор. 12:4-6). В цьому роз'ясненні Павло говорить про різноманітність дарів, служінь і дій, але джерелом цього розмаїття Божої діяльності є Трійця: Дух, Господь (Син) і Бог (Отець). В 2 Коринтян 1:21 Павло говорить про роботу триєдиного Бога в житті християн наступним чином: «А Той, Хто нас із вами в Христа утверджує, і Хто нас намастив, то Бог, Який і назменував нас, і в наші серця дав завдаток Духа». В прикладній частині 2 Солунян апостол Павло дає практичні настанови щодо повсякденного спілкування з Богом. Ці настанови мають тринітарну структуру. Він говорить: «Подяку складайте за все, бо така Божа воля про вас у Христі Ісусі. Духа не вгашайте! (1 Сол. 5:18,19). Тринітарну структуру також можна розгледіти в тексті послання до Галатів, який говорить про природу новозавітного спасіння:

А що перед Богом Законом ніхто не виправдується, то це ясно, бо праведний житиме вірою.

А Закон не від віри, але хто чинитиме те, той житиме ним.

Христос відкупив нас від прокляття Закону, ставши прокляттям за нас, бо написано: Проклятий усякий, хто висить на дереві, щоб Авраамове благословення в Ісусі Христі поширилося на поган, щоб обітницю Духа прийняти нам вірою. (Гал. 3:11-14)

В тексті показано, що праведність перед Богом (Отцем), здобувається Христом (Синоном), за обітницею Духа.¹⁹ Явно виражену тринітарну структуру також мають вступні слова до 1 Петра. Автор пише: «Петро, апостол Ісуса Христа, захожанам розпорощення... вибраним із передбачення Бога Отця, посвяченням Духа, на покору й окроплення кров'ю Ісуса Христа: нехай примножитьсь вам благодать та мир!» (1 Петр. 1:1,2). Тринітарна структура тексту вказує на тринітарну схему спасіння і ікономію триєдиного Бога.

¹⁹ F. F. Bruce, *Epistle to the Galatians*. (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2013), 157–67.

Список тринітарних текстів є досить довгим, їх детальний розгляд не може бути проведений у цій роботі.²⁰ Лише у текстах Павла нараховується близько п'ятдесяти текстів, які мають тринітарну структуру.²¹ Словесна форма цих текстів є дуже різноманітною і не вказує на сліди будь-якої фіксації. Проте, кількість цих текстів та їх зміст дозволяють зробити висновок, що концепція тринітарної маніфестації Бога глибоко проникла у християнське мислення з самого початку його існування, хоча і не набула фіксованої форми.

Попередні висновки про контекст формування віросповідних формул

Таким чином, ми зробили огляд віросповідних елементів присутніх в текстах Нового Завіту. З нього не слід робити поспішний висновок, що у новозавітній церкві було «кредо», «сповідання», чи «символ віри» в класичному розумінні цих термінів. Таких атрибутів віровчення церква тоді ще не мала. Проте, майже на кожній сторінці Нового Завіту присутнє вчення, яке не було індивідуальним переконанням, а належало всій церкві як цілому. Вже на стадії написання новозавітних текстів почалася кристалізація вчення у певні стійкі словесні формули. На основі вище проведеного дослідження ми робимо висновок, що сингулярні, бінарні та тринітарні віросповідні формули були присутніми у вченні новозавітній церкві як паралельні і взаємозалежні складові одного провозвістя (*kerygma*). Всі три види віросповідних формул використовувалися у різних еклезіологічних контекстах для різних цілей.

Деякі дослідники намагалися довести тезу, що первиною віросповідною формулою була сингулярна формула, і вона виражала початкову автентичну віру перших християн.²² А бінарні і тринітарні віросповідні формули були результатом розширення початкової сингулярної формули для цілей пов'язаних з проповіддю. Історики доктрини Р. Зіберг і Дж. Хаузляйтер вважають, що сингулярні христологічні віросповідні формули були властиві для іудео-християнської ранньої церкви, а бінарні та тринітарні формули розвинулись поступово з метою задовольнити світоглядні потреби навернених з язичників. Оскар Кульман також висунув подібну концепцію.²³ Він вважає, що перші новонавернені у християнську церкву були іудеями і тому сингулярної христологічної формули було цілком достатньо. Проте, коли до церкви почали приєднуватися люди з інших народів, виникла потреба просвітити їх в основах іудейського монотеїзму. Для задоволення цієї потреби могла слугувати єврейська Шема «Слухай, Ізраїлю: Господь, Бог наш Господь один!» (5 М. 6:4).²⁴ Новонаверненим з язичників також роз'яснювали, що Господь Бог Старого Завіту є Отцем Господа нашого Ісуса Христа. В цьому контексті виникли бінарні формули, які включали ім'я Ісуса і Бога Отця.

²⁰ Євр. 10:29, Лк. 24:49, Рим. 1:1-4, Рим. 5:1-5, Рим. 14:17-18, Рим. 15:16 і 30, 1 Кор. 2:10-16, 1 Кор. 6:13, 2 Кор. 3:3-4, Еф. 1:3, Еф. 1:11-13, Еф. 1:17, Еф. 2:18-22, Еф. 3:3-7, Еф. 3:14-17, Еф. 4:4-6, Еф. 4:30-32, Еф. 5:18-20, Фил. 3:3, Кол. 1:6-8, 2 Сол. 2:13-15, Тит. 3:4-6, 1 Петр. 4:14, Юд. 20-21

²¹ Шнайдер, *Во что мы верим*, 36.

²² Reinhold Seeberg, *Lehrbuch Der Dogmengeschichte*, т. 1 (Nabu Press, 2011), 217.

²³ Cullmann и др., *Earliest Christian Confessions*, 30.

²⁴ Шнайдер, *Во что мы верим*, 30.

Виникнення тринітарних формул пов'язується з ситуацією прийняття хрещення. Спочатку відмічалось, що існує лише одне хрещення (Еф. 4:4), а Дух Святий був даром, який вручається під час хрещення. З часом разом з ім'ям Отця і Сина почали називати Святого Духа.

Ця схема розвитку віросповідних формул виглядає ймовірною. Скоріше всього, що сингулярні христологічні формули були найбільш популярними в апостольський період. Бінарні формули зустрічались рідше, а тринітарні ще рідше. Однак, концепція про те, що бінарні формули зустрічаються лише в контексті зіткнення з язичниками не є переконливою. 1 Коринтян 8:6 є лише єдиним текстом в якому бінарна формула розміщена в контексті полеміки з язичницьким політеїзмом і полілатрією. Інші тексти, які містять бінарні формули не знаходяться в контексті, який свідчив би про протистояння язичництву.

Пояснення виникнення тринітарних формул шляхом заміщення фрази «одне хрещення» на «Дух Святий» основане на здогадці і не є переконливим. Текст Ефесянам 4:4-6, на який в зв'язку з цим поясненням посилається Павло містить сім тверджень і не може слугувати прикладом трансформації бінарної формули у тринітарну: (1) «Одне тіло», (2) «один дух», (3) «одна надія» (4) «один Господь, (5) «одна віра», (6) одне хрещення, (7) «один Бог і Отець усіх». Для перших християн Дух Святий займав набагато більше місця в їх індивідуальному і общинному житті, ніж просто дар, що подається під час хрещення. Імена Отця, Сина і Святого Духа та тринітарні схеми стали категоріями християнського мислення ще до написання документів Нового Завіту.

Літургічна формула «благословенний Бог і Отець нашого Господа Ісуса Христа» та вислів «Бог, який воскресив Господа нашого Ісуса Христа» часто зустрічаються в текстах Нового Завіту виключно в іудейському контексті і не пов'язані з полемікою з язичницьким світоглядом. Келлі вважає, що для пояснення бінарних і тринітарних формул не має потреби залучати еволюційну парадигму і зовнішній вплив.²⁵ Вислів «Бог, який воскресив Господа Ісуса з мертвих» був характерний для проповіді апостолів Петра і Павла. Віра в Бога Отця була центральною для іудаїзму. Молитовне звернення «Ава-Отче» має своє коріння у вченні Ісуса і з часом стало квазі-літургічним кліше на устах ранніх християн.²⁶ Віра у Святого Духа також належала до доктринального кола переконань віруючих, які вважали себе тими, хто живе в месіанську добу.

Слід зазначити, що цілком природно і зрозуміло, що проповідь християн у перші десятиліття після воскресіння Христа була виразно христологічною і тому сингулярні христологічні віросповідні формули були більш поширеними. Проте, бінарні та тринітарні аспекти також були присутніми в тексті раннього християнського мислення. З розвитком доктринального вчення і його систематизацією сингулярні, бінарні та тринітарні віросповідні формули набувають форми близької до віросповідних символів віри.

²⁵ Kelly, *Early Christian Creeds*, 28.

²⁶ Иоахим Иеремияс, *Богословие Нового Завета. Часть первая. Провозвестие Иисуса*. (Москва: «Восточная литература» РАН, 1999), 86.

Таким чином, звичайно, що історія про походження «Апостольського символу віри» є благочестивою вигадкою. Проте, вже в Новому Завіті є сингулярні, бінарні та тринітарні віросповідні формули, які відображають ядро вчення апостолів і складають прототип для «правила віри» християн другого століття і віросповідань подальших поколінь вірних.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Гарнак, Адольф. «Сущность христианства». В *Раннее христианство*, 1:9–180. Религиозная философия. Москва: Фолио, 2001.
- Иеремиас, Иоахим. *Богословие Нового Завета. Часть первая. Провозвестие Иисуса*. Москва: «Восточная литература» РАН, 1999.
- Лэдд, Джордж Эдмон. *Богословие Нового Завета*. Санкт-Петербург: Библия для всех, 2003.
- Шнайдер, Теодор. *Во что мы верим: Изложение Апостольского символа веры*. Москва: Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2007.
- Bock, Darrell L. *Acts*. Baker Exegetical Commentary on the New Testament. Grand Rapids, MI: Baker Academic, 2007.
- Bruce, F. F. *Epistle to the Galatians*. Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2013.
- Cullmann, Oscar, John Kelman Sutherland Reid, Gary R Habermas, и Benjamin Charles Swan. *Earliest Christian Confessions*, 2018.
- Dölger, Franz Joseph. *Ichthys. Ichthys als Kürzung der Namen Jesu 1 I*. Oberhausen: Metzler, 1999.
- Dunn, James D. G., и James D. G. Dunn. *Jesus Remembered*. Christianity in the Making, v. 1. Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2003.
- Fee, Gordon D. *Paul's Letter to the Philippians*. The New International Commentary on the New Testament. Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1995.
- Kelly, J. N. D. *Early Christian Creeds*. 3rd ed., Continuum ed. London; New York: Continuum, 2006.
- Lubac, Henri de. *The Christian Faith: An Essay on the Structure of the Apostles' Creed*. San Francisco: Ignatius Press, 1986.
- Pelikan, Jaroslav, Valerie R. Hotchkiss, и Jaroslav Pelikan, ред. *Credo: Historical and Theological Guide to Creeds & Confessions of Faith in the Christian tradition*. New Haven: Yale University Press, 2003.
- Seeberg, Reinhold. *Lehrbuch Der Dogmengeschichte*. Т. 1. Nabu Press, 2011.
- Turner, C. H. «NOTES ON THE APOSTOLIC CONSTITUTIONS». *The Journal of Theological Studies* os-XVI, вып. 7 (1915 г.): 523–38. <https://doi.org/10.1093/jts/os-XVI.7.523>.
- Vansina, Jan. *Oral Tradition as History*. Madison, Wis: University of Wisconsin Press, 1985.

BIBLIOGRAPHY

- Garnak, Adolf. «Sushnost hristianstva». V *Ranee hristianstvo*, 1:9–180. Religioznaya filosofiya. Moskva: Folio, 2001.
- Ieremias, Ioahim. *Bogoslovie Novogo Zaveta. Chast pervaya. Provozvestie Iisusa*. Moskva: «Vostochnaya literatura» RAN, 1999.
- Ledd, Dzhordzh Eldon. *Bogoslovie Novogo Zaveta*. Sankt-Peterburg: Bibliya dlya vseh, 2003.
- Shnajder, Teodor. *Vo chto my verim: Izlozhenie Apostolskogo simvola very*. Moskva: Biblejsko-bogoslovskij institut sv. apostola Andreyana, 2007.
- Bock, Darrell L. *Acts*. Baker Exegetical Commentary on the New Testament. Grand Rapids, Mich: Baker Academic, 2007.
- Bock, Darrell L. *Acts. Baker Exegetical Commentary on the New Testament*. Grand Rapids, Mich: Baker Academic, 2007.
- Bruce, F. F. *Epistle to the Galatians*. Grand Rapids, MI: W B Eerdmans Pub Co, 2013.
- Cullmann, Oscar, John Kelman Sutherland Reid, Gary R Habermas, и Benjamin Charles Swan. *Earliest Christian Confessions*, 2018.
- Dölger, Franz Joseph. *Ichthys. Ichthys als Kürzung der Namen Jesu I I*. Oberhausen: Metzler, 1999.
- Dunn, James D. G., и James D. G. Dunn. *Jesus Remembered*. Christianity in the Making, v. 1. Grand Rapids, Mich: W.B. Eerdmans Pub, 2003.
- Fee, Gordon D. *Paul's Letter to the Philippians*. The New International Commentary on the New Testament. Grand Rapids, Mich: W.B. Eerdmans Pub. Co, 1995.
- Kelly, J. N. D. *Early Christian Creeds*. 3rd ed., Continuum ed. London ; New York: Continuum, 2006.
- Lubac, Henri de. *The Christian Faith: An Essay on the Structure of the Apostles' Creed*. San Francisco: Ignatius Press, 1986.
- Pelikan, Jaroslav, Valerie R. Hotchkiss, и Jaroslav Pelikan, ред. *Credo: Historical and Theological Guide to Creeds & Confessions of Faith in the Christian tradition*. New Haven: Yale University Press, 2003.
- Seeberg, Reinhold. *Lehrbuch Der Dogmengeschichte*. T. 1. Nabu Press, 2011.
- Turner, C. H. «NOTES ON THE APOSTOLIC CONSTITUTIONS». *The Journal of Theological Studies* os-XVI, вып. 7 (1915 г.): 523–38. <https://doi.org/10.1093/jts/os-XVI.7.523>.
- Vansina, Jan. *Oral Tradition as History*. Madison, Wis: University of Wisconsin Press, 1985.